

भारतीय शिक्षण पद्धतीमध्ये (प्रारंभिक ते उच्च शिक्षणापर्यंत) भारतीय ज्ञान प्रणालीची भूमिका

प्रा. प्रमोद चंद्रभान शेंडे
(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)
श्री संताजी कला व विज्ञान महाविद्यालय,
पालांदूर (चौ.), ता.लाखनी, जि. भंडारा

सारांश :

भारतीय ज्ञान प्रणाली (Indian Knowledge System – IKS) ही भारताच्या सांस्कृतिक, तात्त्विक, वैज्ञानिक व शैक्षणिक परंपरेचा मूलाधार आहे. वेद, उपनिषद, पुराणे, स्मृती, दर्शनशास्त्र, आयुर्वेद, योग, गणित, खगोलशास्त्र, वास्तुशास्त्र, नीतिशास्त्र व शिक्षणशास्त्र या सर्व घटकांचा समन्वय म्हणजे भारतीय ज्ञान प्रणाली होय. आधुनिक काळात शिक्षण हे केवळ रोजगाराभिमुख न राहता जीवनाभिमुख, मूल्याधिष्ठित व सर्वांगीण विकासाकडे नेणारे असावे, अशी अपेक्षा व्यक्त होत आहे. या संदर्भात भारतीय शिक्षण पद्धतीमध्ये प्रारंभिक शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत भारतीय ज्ञान प्रणालीचा समावेश करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. प्रस्तुत शोध निबंधात भारतीय ज्ञान प्रणालीचा ऐतिहासिक विकास, वर्तमान स्वरूप, शिक्षणातील भूमिका, महत्त्व व उपयोजन यांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. तसेच राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 च्या पार्श्वभूमीवर भारतीय ज्ञान प्रणालीचे शैक्षणिक महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले आहे.

प्रस्तावना :

भारत हा प्राचीन व समृद्ध ज्ञानपरंपरेचा देश आहे. जगातील सर्वात जुनी शिक्षण व्यवस्था भारतात अस्तित्वात होती. तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला, वल्लभी, कांची यांसारखी विद्यापीठे ही भारतीय ज्ञान प्रणालीची जिवंत उदाहरणे होती. शिक्षणाचा उद्देश केवळ माहिती देणे नव्हता, तर व्यक्तीचा शारीरिक, बौद्धिक, मानसिक, नैतिक व आध्यात्मिक विकास घडवणे हा होता.

औपनिवेशिक काळात पाश्चात्य शिक्षण पद्धतीचा प्रभाव वाढला आणि भारतीय ज्ञान परंपरेला दुय्यम स्थान मिळाले. परिणामी शिक्षणात मूल्यशून्यता, नैतिक अधःपतन व सांस्कृतिक दुरावा निर्माण झाला. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत भारतीय ज्ञान प्रणालीचा पुनरुज्जीवन करणे ही काळाची गरज आहे.

"भारतीय ज्ञान प्रणाली" (IKS) हा शब्दप्रयोग केवळ ऐतिहासिक माहितीपुरता मर्यादित 'नसून, तो मानवी अस्तित्वाचा, निसर्गाचा आणि विश्वाचा अभ्यास करणारा एक जिवंत प्रवाह आहे. हजारो वर्षांपासून ऋषी, मुनी आणि विद्वानांनी चिंतनातून, प्रयोगातून आणि अनुभवातून जे ज्ञान संचित केले, त्याला आपण 'भारतीय ज्ञान परंपरा' म्हणतो. ही प्रणाली केवळ माहिती (Information) देत नाही, तर ती शहाणपण (Wisdom) प्रदान करते. "वसुधैव कुटुंबकम" आणि "सर्वे भवन्तु सुखिनः" ही सूत्रे या ज्ञानाचा मूळ आत्मा आहेत. प्राचीन शिक्षण संस्था तक्षशिला, नालंदा आणि विक्रमशिला यांसारखी विद्यापीठे प्राचीन काळी जागतिक ज्ञानाची केंद्रे होती. येथे जगभरातून विद्यार्थी ज्ञानार्जनासाठी येत असत. या संस्थांमध्ये केवळ पुस्तकी ज्ञान न देता प्रत्यक्ष अनुभव आणि गुरु-शिष्य परंपरेला महत्त्व दिले जाई. आजच्या धावपळीच्या युगात, जिथे पर्यावरण रक्षण आणि मानसिक ताणतणाव हे मोठे प्रश्न आहेत, तिथे भारतीय ज्ञान प्रणाली अत्यंत महत्त्वाची ठरते. निसर्गाशी जुळवून घेणे, शाश्वत जीवनशैली (Sustainable Living) आणि 'वसुधैव कुटुंबकम' (संपूर्ण जग हे एक कुटुंब आहे) ही मूल्ये आजच्या जगाला वाचवू शकतात.

बीज शब्द:- भारतीय ज्ञान प्रणाली, शिक्षण पद्धती, मूल्याधिष्ठित शिक्षण, गुरुकुल पद्धती, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020, समग्र विकास, संस्कार, आत्मनिर्भर भारत.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. भारतीय ज्ञान प्रणालीची संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. भारतीय ज्ञान प्रणालीचा ऐतिहासिक विकास अभ्यासणे.
3. वर्तमान शिक्षण पद्धतीतील भारतीय ज्ञान प्रणालीचे स्वरूप समजून घेणे.
4. प्रारंभिक ते उच्च शिक्षणात भारतीय ज्ञान प्रणालीची भूमिका अभ्यासणे.
5. भारतीय ज्ञान प्रणालीचे शैक्षणिक व सामाजिक महत्त्व विशद करणे.
6. शिक्षणात भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या उपयोजनाचे मार्ग सुचवणे.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधन निबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. यासाठी द्वितीयक स्रोतांचा (Secondary Sources) उपयोग करण्यात आला आहे. ग्रंथ, शोधनिबंध, शैक्षणिक नियतकालिके, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020, तसेच भारतीय तत्त्वज्ञानावरील संदर्भ साहित्याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणालीचा पूर्व इतिहास :

भारतीय ज्ञान प्रणालीचा इतिहास हा मानवजातीच्या बौद्धिक उत्क्रांतीचा महत्त्वपूर्ण अध्याय आहे. ही प्रणाली केवळ धार्मिक अथवा तात्त्विक न राहता विज्ञान, समाजशास्त्र, शिक्षण, पर्यावरण व जीवनशैली यांचा समन्वय करणारी होती.

1. वैदिक काळ :

ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद हे भारतीय ज्ञान प्रणालीचे आद्य स्रोत आहेत.

- ऋग्वेद : निसर्गपूजा, सामाजिक रचना, खगोलविषयक ज्ञान
- यजुर्वेद : कर्मकांड, विधी व सामाजिक शिस्त
- सामवेद : संगीतशास्त्राची बीजे
- अथर्ववेद : आयुर्वेद, मानसशास्त्र, सामाजिक समस्या

शिक्षणाचा उद्देश ऋतम् (सत्य) व धर्म्यांची अनुभूती करून देणे हा होता.

2. उपनिषदकाल :

उपनिषदांमध्ये आत्मज्ञान, ब्रह्मज्ञान, विवेक व वैराग्य यांवर भर दिला गेला.

“सा विद्या या विमुक्तये” – जी विद्या मुक्ती देते तीच खरी विद्या.

यातून ज्ञानाधारित शिक्षण संकल्पना विकसित झाली.

3. दर्शने व शास्त्रपरंपरा :

सहा दर्शने (न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, मीमांसा, वेदांत)

- तर्कशुद्ध विचार
- वैज्ञानिक दृष्टीकोन
- मानव व निसर्ग यांचे नाते

या दर्शनांमुळे Critical Thinking आणि Analytical Reasoning विकसित झाले.

4. गुरुकुल व विद्यापीठीय परंपरा

- गुरुकुल पद्धती → व्यक्तिकेंद्रित, मूल्याधिष्ठित शिक्षण
- नालंदा, तक्षशिला → आंतरराष्ट्रीय विद्यार्थी, बहुविषयक शिक्षण

भारतीय ज्ञान प्रणालीचा इतिहास वैदिक काळापासून सुरू होतो. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद हे ज्ञानाचे मूळ स्रोत मानले जातात. वेदांमध्ये शिक्षण, नीतिशास्त्र, विज्ञान, गणित, खगोलशास्त्र, वैद्यक, समाजरचना यांचा सखोल विचार आढळतो.

उपनिषदांमध्ये आत्मज्ञान, ब्रह्मज्ञान व जीवनमूल्यांचा सखोल विचार केला आहे. सहा दर्शने – न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा – ही तात्त्विक विचारांची उंची दर्शवतात.

गुरुकुल पद्धतीत शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यात आत्मीय नाते होते. शिक्षण मोफत होते व विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास हा मुख्य उद्देश होता. नालंदा व तक्षशिला विद्यापीठे ही जागतिक दर्जाची ज्ञानकेंद्रे होती.

वर्तमान भारतीय ज्ञान प्रणालीचे स्वरूप :

आज भारतीय ज्ञान प्रणालीचे स्वरूप पुनरुज्जीवित होताना दिसते. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मध्ये भारतीय ज्ञान प्रणालीला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. योग, आयुर्वेद, ध्यान, भारतीय गणित, संस्कृत भाषा, भारतीय कला, लोकविद्या, पर्यावरणीय ज्ञान यांचा अभ्यासक्रमात समावेश केला जात आहे. उच्च शिक्षणात IKS केंद्रांची स्थापना, अभ्यासक्रम विकास, संशोधन व नवोपक्रम यांवर भर दिला जात आहे. डिजिटल माध्यमातून प्राचीन ग्रंथांचे जतन व प्रसार होत आहे. आजच्या काळात भारतीय ज्ञान प्रणालीचे स्वरूप पुनरुज्जीवनात्मक (Revivalist) व समन्वयात्मक (Integrative) आहे.

1. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मधील IKS

- अभ्यासक्रमात भारतीय ज्ञानाचा समावेश
- संस्कृत, प्राकृत, पाली भाषा
- योग, आयुर्वेद, भारतीय गणित

2. संस्थात्मक पातळीवरील स्वरूप

- विद्यापीठांत IKS Centers
- संशोधन, अभ्यासक्रम विकास
- डिजिटल ग्रंथसंपदा (Manuscripts Digitization)

3. बहुविषयक स्वरूप

IKS आता STEM + भारतीय ज्ञान .पर्यावरण + आयुर्वेद ,मानसशास्त्र + योग यामुळे आधुनिक शिक्षण अधिक Holistic बनत आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणालीची भूमिका :

भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) ही प्राचीन भारतीय परंपरेवर आधारित आहे. यामध्ये जीवन, शिक्षण, तत्त्वज्ञान, आणि सामाजिक संरचना यांचा समन्वय करण्यात आलेला आहे. IKS ची भूमिका आजच्या शिक्षण पद्धतीत महत्त्वपूर्ण आहे कारण ती केवळ ज्ञानाच्या प्रसारकावरच लक्ष केंद्रित करत नाही, तर विद्यार्थ्यांच्या समग्र विकासावर जोर देते.

1. शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानावर प्रभाव :

भारतीय ज्ञान प्रणाली शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानावर प्रगतीशील प्रभाव टाकते. गुरुकुल पद्धतीत ज्ञान देण्याचा हेतू हा फक्त बौद्धिक ज्ञान देण्यापुरता मर्यादित नव्हता. त्यामध्ये विद्यार्थ्यांच्या नैतिक, शारीरिक, मानसिक व आध्यात्मिक विकासाला महत्त्व दिले जात होते. आजही IKS ला व्यक्तिमत्त्व विकास, जीवनकौशल्ये आणि समाजातील आदर्श नागरिक तयार करणे यासाठी महत्त्व दिले जाते.

2. मूल्याधिष्ठित शिक्षण :

IKS मध्ये धर्म, सत्य, अहिंसा, शिस्त, करुणा आणि सन्मान यांसारखी मूल्ये शिकवली जातात. या मूल्यांचा विद्यार्थ्यांच्या जीवनावर सकारात्मक प्रभाव पडतो. आजच्या काळात शिक्षण केवळ वाचन, लेखन किंवा संगणक ज्ञान ह्या तांत्रिक बाबींपेक्षा जास्त महत्त्वाचे आहे. विद्यार्थ्यांनी नीतिमूलक निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित करणे आवश्यक आहे.

3. विविधता आणि समावेशी दृष्टिकोन :

भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये विविधता आणि समावेश यांना महत्त्व आहे. IKS भारतीय समाजाच्या विविधता, सांस्कृतिक परंपरा, भाषिक वेगळेपण आणि स्थानिक ज्ञानावर आधारित आहे. त्यामुळे प्रत्येक विद्यार्थी, कोणत्याही जात, धर्म, भाषा किंवा संस्कृतीचा असो, त्याला योग्य व समर्पक शिक्षण मिळवण्याची संधी मिळते.

4. वैज्ञानिक दृष्टिकोन व तंत्रज्ञान :

IKS मध्ये केवळ तत्त्वज्ञानाचाच अभ्यास नाही, तर विज्ञान, गणित, खगोलशास्त्र, आयुर्वेद आणि वैद्यकशास्त्र यांसारख्या विविध क्षेत्रांचा देखील अभ्यास केला जातो. भारतीय गणितज्ञांनी ज्या पद्धतीने अंक व संख्यांचा वापर केला, त्यांचा प्रभाव आजही जगभरात दिसून येतो. उदाहरणार्थ, आरेखशास्त्र, पॅटर्निंग, अर्थशास्त्र व मूल्यांकन पद्धती यामध्ये भारतीय ज्ञान प्रणालीने मोठे योगदान दिले आहे.

1. **मूल्यसंस्कारांची निर्मिती** – सत्य, अहिंसा, करुणा, शिस्त यांचा विकास.
2. **समग्र व्यक्तिमत्त्व विकास** – शरीर, मन, बुद्धी व आत्मा यांचा संतुलित विकास.
3. **राष्ट्रीय एकात्मता व सांस्कृतिक ओळख** – विद्यार्थ्यांमध्ये भारतीयत्वाची भावना निर्माण करणे.
4. **जीवनोपयोगी शिक्षण** – व्यवहारज्ञान व नैतिकता यांचा समन्वय.
5. **पर्यावरण संवर्धनाची जाणीव** – निसर्गाशी सुसंवाद साधणारे शिक्षण.

भारतीय ज्ञान प्रणालीचे महत्त्व :

1. आधुनिक शिक्षणातील अपयशांवर उपाय

- ताणतणाव
 - नैतिक अधःपतन
 - यांत्रिक शिक्षण
- IKS मानवी मूल्यांची पुनर्स्थापना करते.

2. रोजगार व जीवन यांचा समन्वय :

- कौशल्य + संस्कार
- आत्मनिर्भरता
- उद्योजकता

3. जागतिक स्तरावर महत्त्व :

- योग → UNESCO

- आयुर्वेद → Global Healthcare
- ध्यान → Mental Health

भारतीय ज्ञान प्रणाली शिक्षणाला मूल्याधिष्ठित व मानवकेंद्री बनवते. ती विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास, नैतिकता व सामाजिक बांधिलकी निर्माण करते. रोजगाराभिमुख शिक्षणासोबत जीवनाभिमुख शिक्षण देण्याची क्षमता भारतीय ज्ञान प्रणालीत आहे. भारतीय ज्ञान प्रणालीचा इतिहास आणि आजच्या शिक्षण पद्धतीत तिचा महत्त्वपूर्ण ठसा दिसून येतो. भारतीय ज्ञान प्रणाली केवळ शैक्षणिक क्षेत्रासाठी नाही, तर सामाजिक, सांस्कृतिक, नैतिक आणि पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून देखील महत्त्वाची आहे.

1. नैतिक आणि सामाजिक महत्त्व :

IKS विद्यार्थ्यांना सामाजिक कर्तव्य, नैतिकता, सामाजिक जबाबदारी, समाजसेवा यांसारख्या मूल्यांची शिकवण देते. यामुळे भारतीय शिक्षण पद्धती केवळ तांत्रिक ज्ञान देण्यापेक्षा समाजातील परिवर्तनासाठी सक्षम व्यक्ती निर्माण करणारी बनते.

2. संस्कृती आणि परंपरेची जपणूक :

IKS भारतीय संस्कृती आणि परंपरेच्या संवर्धनात महत्त्वाची भूमिका बजावते. शिक्षणाच्या माध्यमातून भारताच्या प्राचीन तत्त्वज्ञान, विज्ञान, कला, साहित्य व संस्कृतीचे जतन केले जाते. संस्कृत, प्राकृत आणि पाली या भाषांमध्ये अनेक ग्रंथ लेखले गेले, जे आजही जगभरात अभ्यासले जातात.

3. मानसिक आणि शारीरिक स्वास्थ्य :

भारतीय ज्ञान प्रणाली शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्यावर देखील लक्ष केंद्रित करते. योग, ध्यान, आयुर्वेद आणि आध्यात्मिक अभ्यास हे त्याचे उदाहरण आहेत. मानसिक ताण-तणाव आणि अवसाद या समस्यांवर भारतीय तत्त्वज्ञान आणि योग शास्त्रांनी जगाला उपयुक्त उपाय दिले आहेत.

4. पर्यावरणीय समतोल :

IKS पर्यावरणीय समतोल आणि निसर्गाशी सुसंवाद साधण्यासाठी महत्त्वाचे आहे. भारतीय तत्त्वज्ञान, विशेषतः वेदांत, आयुर्वेद आणि वास्तुशास्त्र यांमध्ये निसर्गाच्या महत्त्वावर जोर दिला जातो. आयुष्याच्या सर्व स्तरांवर पर्यावरणाची काळजी घेण्याची शाश्वत परंपरा आहे. शालेय स्तरावर पर्यावरण शिक्षणाच्या माध्यमातून या विषयावर जागरूकता निर्माण करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

आजच्या स्पर्धात्मक व तणावग्रस्त जीवनात योग, ध्यान व अध्यात्म मानसिक आरोग्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरतात. त्यामुळे भारतीय ज्ञान प्रणालीचे महत्त्व अधिक वाढले आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणालीचे उपयोजन :

1. **आध्यात्मिक व नैतिक शिक्षण** – विद्यार्थ्यांना प्रारंभिक स्तरावरच भारतीय तत्त्वज्ञान व योग शिकवून त्यांना जीवनाचे तत्त्वज्ञान, मानसिक शांतता व योगासंबंधी शिकवले जाते.
2. **सर्वांगीण विकास** – विद्यार्थ्यांचा समग्र विकास होईल, यासाठी शालेय पाठ्यक्रमात भारतीय ज्ञान प्रणालीचा समावेश केला जात आहे.
3. **आयुर्वेद व पर्यावरण शिक्षण** – शाळांमध्ये पर्यावरण आणि आयुर्वेदावर आधारित कार्यशाळा, प्रकल्प, शिबिरे यांचे आयोजन केले जात आहे.

2. उच्च शिक्षणातील उपयोजन

1. **संशोधन व अभ्यास** – उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये भारतीय तत्त्वज्ञानावर आधारित संशोधन, शास्त्रीय लेखन व चर्चा केली जात आहे.
2. **विविधतादर्शी शिक्षण** – IKS साठी स्वतंत्र विभाग तयार केले जात आहेत ज्या अंतर्गत भारतीय विद्या, संस्कृती आणि पर्यावरणीय अभ्यास यांचा समावेश होतो.
3. **डिजिटल ग्रंथसंपदा** – प्राचीन ग्रंथ, आयुर्वेदिक शास्त्र व योगसंबंधीची माहिती डिजिटली जतन केली जात आहे.

3. व्यावसायिक शिक्षण आणि कौशल्य विकास

IKS चा उपयोजन व्यावसायिक क्षेत्रांमध्ये देखील वाढले आहे. उदाहरणार्थ, आयुर्वेद व वैद्यकशास्त्र, योग पद्धती, हस्तकला, आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स आणि नवीन तंत्रज्ञानावर भारतीय तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव दिसून येतो.

निष्कर्ष (Conclusion)

भारतीय ज्ञान प्रणाली नेहमीच समाजाला, संस्कृतीला, विज्ञानाला आणि मानवतेला मार्गदर्शन केले आहे. तिचा वापर आजच्या आधुनिक शिक्षण पद्धतीत केल्यास केवळ बौद्धिक विकास होणार नाही, तर समाजातील

नैतिक व सामाजिक परिवर्तन देखील घडेल. शिक्षणाच्या विविध पातळ्यांवर मूल्याधिष्ठित शिक्षण, योग व ध्यान, पर्यावरण शाश्वतता, सांस्कृतिक परंपरांचा समावेश आणि समाजसेवा यासारख्या आयडिया वापरणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणाली आधुनिक जगाच्या संदर्भात ही अतिशय महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते. तिचे उपयोजन शिक्षण, संशोधन, जीवनशैली व समाजातील सर्व पैलूंमध्ये होणे आवश्यक आहे. भारतीय ज्ञान प्रणाली ही केवळ जुन्या गोष्टींची आठवण नसून तो भविष्यासाठीचा एक भक्कम पाया आहे. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाद्वारे (NEP 2020) या ज्ञानाला पुन्हा मुख्य प्रवाहात आणण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. आपण आपल्या या समृद्ध वारशाचा अभिमान बाळगून, त्यातील विज्ञानाचा वापर आधुनिक प्रगतीसाठी करायला हवा

भारतीय शिक्षण पद्धतीमध्ये भारतीय ज्ञान प्रणालीचा समावेश केल्यास शिक्षण अधिक समग्र, मूल्याधिष्ठित व समाजोपयोगी बनेल. प्रारंभिक ते उच्च शिक्षणापर्यंत भारतीय ज्ञान प्रणालीचा प्रभावी वापर केल्यास आत्मनिर्भर, सुसंस्कृत व जागतिक दृष्टिकोन असलेली पिढी घडू शकते. त्यामुळे भारतीय ज्ञान प्रणाली ही केवळ भूतकाळाची देणगी नसून भविष्य घडविण्याचे सामर्थ्य असलेली व्यवस्था आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण – 2020, भारत सरकार.
2. राधाकृष्णन, डॉ. एस. – *भारतीय तत्त्वज्ञान*.
3. दाते, य.द. – *भारतीय शिक्षण परंपरा*.
4. पांडे, रामशंकर – *भारतीय ज्ञान परंपरा*.
5. योगेंद्र, स्वामी – *योगशास्त्र*.
6. शर्मा, चंद्रधर – *भारतीय दर्शनाचा इतिहास*.
7. Government of India. (2020). National Education Policy 2020. Ministry of Education.
8. Radhakrishnan, S. (1951). Indian philosophy (Vols. 1–2). George Allen & Unwin.
9. Sharma, C. D. (1990). A critical survey of Indian philosophy. Motilal Banarsidass.
10. Datta, Y. D. (2008). Bharatiya shikshan parampara [भारतीय शिक्षण परंपरा]. Pune: Pratima Prakashan.
11. Pandey, R. S. (2012). Bharatiya gyan parampara [भारतीय ज्ञान परंपरा]. Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Pratishthan.
12. Iyengar, B. K. S. (2005). Light on yoga. HarperCollins.
13. Ministry of Education. (2021). Indian Knowledge Systems: Perspectives and practices. Government of India.
14. Government of India. National Education Policy 2020. Ministry of Education, 2020.
15. Radhakrishnan, Sarvepalli. Indian Philosophy. Vols. 1–2, George Allen & Unwin, 1951.